

حماسه‌سرایی در ایران

از قدیم‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری

www.ketab.ir

تألیف:

دکتر ذبیح‌الله صفا

صفا، ذبیح‌الله، ۱۲۹۰ - ۱۳۷۸.
 حماسه‌سرایی در ایران از قدیمی‌ترین عهد تاریخی تا قرن چهاردهم هجری
 / تألیف ذبیح‌الله صفا. - تهران: فردوس، ۱۳۷۴.
 ISBN: 978-964-320-014-5
 ۶۸۰ ص.
 فهرست‌نویسی براساس اطلاعات فیبا.
 کتاب‌نامه به صورت زیرنویس.
 چاپ ششم: ۱۳۹۸
 ۱. شعر حماسی -- تاریخ و نقد. ۲. شعر فارسی -- تاریخ و نقد. الف. عنوان.
 ۸فا۱/۰۳۰۹ PIR ۳۵۹۵
 ح ۷ ص /
 کتابخانه ملی ایران ۱۳۷۴
 ۴۶۱ - ۷۵ م

نشر فرهنگ روز

انتشارات فردوس

خیابان دانشگاه، کوچه میترا، شماره ۷، واحد ۱، تلفن ۶۶۴۱۸۸۳۹ - ۶۶۴۶۹۳۳۸

حماسه سرایی در ایران

دکتر ذبیح‌الله صفا

چاپ هفتم: تهران ۱۴۰۰

تیراژ: ۱۰۰۰ نسخه

شابک: ۹۷۸-۹۶۴-۳۲۰-۰۱۴-۵

همه حقوق محفوظ است.

www.ferdosbook.com

فهرست مطالب

سرآغاز	۱۵
--------------	----

پیش‌گفتار - ماهیت و کیفیت حماسه

انواع شعر	۲۳
شعر تمثیلی	۲۳
شعر غنائی	۲۴
حماسه	۲۴
انواع منظومه‌های حماسی	۲۶
خصائص منظومه حماسی و عناصر آن	۲۸
منشاء حماسه ملی	۳۳
شعر حماسی و شعر غنائی	۳۴
حماسه در ادبیات عرب	۳۶
خاتمه	۳۸
مآخذ پیش‌گفتار	۳۹

گفتار نخست - تکوین و تدوین حماسه ملی ایران

فصل اول - نشأت و تکوین حماسه ایران	۴۹-۴۳
--	-------

۴۳	قوم ایرانی
۴۴	مهاجرت و جنگ با بومیان
۴۵	جنگ با مهاجمان
۴۶	روایات و اساطیر کهن
۴۷	روایات و اساطیر دینی
۴۷	ظهور داستانها و روایات حماسی
۴۸	توسعه و تکامل اساطیر

فصل دوم - تدوین روایات ملی از قدیمترین عهد تاریخ ایران

۹۱-۵۰	تا ظهور ادبیات فارسی
۵۰	روایات پیش از اوستا
۵۲	اوستا
۵۹	از اوستا تا ادبیات پهلوی
۶۲	روایات ملی و داستانهای حماسی در ادبیات پهلوی
۶۲	یادگار زریر
۶۴	داستان بهرام چوبین
۶۴	کارنامه اردشیر بابکان
۶۵	داستان رستم و اسفندیار
۶۶	داستان پیران و سه
۶۶	کتاب سکسیکین
۶۷	کتاب پیکار
۶۸	بعضی از کتب متفرق پهلوی
۷۱	کتب مذهبی پهلوی و حفظ روایات قدیم در آنها
۷۶	آیین نامه و گاهنامه
۷۷	کتاب الصور
۷۸	خداینامه

فصل سوم - تدوین روایات ملی بزیان فارسی	۱۲۴-۹۲
روایات شفاهی و روات بزرگ	۹۲
آثار مکتوب	۱۰۵
شاهنامه‌ها	۱۱۲
شاهنامه ابوالمؤید بلخی	۱۱۳
شاهنامه ابوعلی بلخی	۱۱۶
شاهنامه ابو منصور محمد بن عبدالرزاق	۱۱۷
داستانهای منشور حماسی	۱۲۴

گفتار دوم - آثار حماسی پیش از اسلام

فصل اول - حماسه در ادبیات پهلوی	۱۳۷-۱۲۹
کلیات	۱۲۹
یشتها	۱۳۰
مهر یشت	۱۳۱
زامیاد یشت	۱۳۳

فصل دوم - حماسه در ادبیات پهلوی	۱۵۳-۱۳۸
یادگار زریر	۱۳۸
کارنامه اردشیر بابکان	۱۴۸

گفتار سوم - آثار حماسی عهد اسلامی

فصل اول - بحث در مقدمات	۱۷۲-۱۵۷
شکست نظامی و نهضت‌های اجتماعی و سیاسی	۱۵۷

۱۶۵	 میهن پرستی و حفظ آداب و رسوم و مفاخر ملی
۱۶۸	 غلبه ترکان، انحطاط حماسه های ملی - ظهور حماسه های تاریخی و دینی
۱۷۳-۳۴۰	 فصل دوم - حماسه های ملی
۱۷۳	 شاهنامه مسعودی مروزی
۱۷۶	 گشتاسپنامه دقیقی
۱۸۳	 شاهنامه فردوسی
۱۸۹	 نخستین قطعات شاهنامه
۱۹۱	 آغاز نظم شاهنامه
۱۹۴	 تاریخ ختم شاهنامه
۱۹۶	 آشنایی با دربار محمود
۲۰۲	 تجدیدنظر نهائی
۲۰۲	 اصالت روایات و امانت فردوسی
۲۱۴	 مآخذ شاهنامه
۲۱۶	 موضوع شاهنامه
۲۱۶	 دوره اساطیری
۲۱۷	 عهد پهلوانی
۲۲۰	 دوران تاریخی
۲۲۴	 اهمیت و مقام شاهنامه، ترجمه ها و تحقیقات
۲۳۳	 نفوذ شاهنامه در ادبیات جهان
۲۳۵	 نفوذ شاهنامه در ادبیات فارسی
۲۳۷	 خصائص فنی شاهنامه
۲۳۷	 تکرار و تقلید
۲۳۸	 متناقضات
۲۳۹	 وصف
۲۳۹	 جنگ و لشکرکشی
۲۴۲	 پهلوانان

۲۴۴	شاهان و شاهزادگان
۲۴۵	انتقام
۲۴۵	خوارق عادات
۲۴۷	زمان و مکان
۲۴۷	زن
۲۵۰	عشق
۲۵۲	جادوی و جادوان
۲۵۵	پیشگویی
۲۵۶	ملل و اقوام
۲۵۸	تقسیمات شاهنامه
۲۵۹	مطالب و پیوند آنها
۲۶۲	اضافات و مبدعات
۲۷۰	زبان و اسلوب
۲۸۶	کرشاسپ نامه
۲۹۲	بهمن نامه
۲۹۷	فرامرزن نامه
۲۹۸	کوش نامه
۳۰۲	بانوگشسپ نامه
۳۰۴	برزو نامه
۳۱۱	شهریار نامه
۳۱۶	آذر برزین نامه
۳۱۷	بیژن نامه
۳۱۷	لهراسپ نامه
۳۱۷	سوسن نامه
۳۱۸	داستان کک کوهزاد
۳۲۲	داستان شیرنگ
۳۲۳	داستان جمشید

۳۲۴	جهانگیرنامه
۳۳۳	سام نامه
۳۳۸	خاتمه
۳۷۲-۳۴۱	فصل سوم - حماسه‌های تاریخی
۳۴۱	اسکندرنامه‌ها
۳۵۰	مقلدان نظامی
۳۵۱	شاهنشاه‌نامه پاییزی
۳۵۲	ظفرنامه
۳۵۴	شهنشاه‌نامه تبریزی
۳۵۵	کرت‌نامه ربیعی
۳۵۶	سام‌نامه سیفی
۳۵۶	بهمن‌نامه آذری
۳۵۷	تمرنامه هاتفی
۳۵۹	شاه‌نامه هاتفی
۳۶۰	شاهرخ‌نامه قاسمی
۳۶۱	شهنامه قاسمی
۳۶۳	جنگ‌نامه کشم
۳۶۵	جرون نامه
۳۶۶	شهنشاه‌نامه صبا
۳۷۳	فصل چهارم - حماسه‌های دینی
۳۷۳	خاوران نامه
۳۷۵	صاحبقران نامه
۳۷۵	حملة حیدری
۳۷۸	مختارنامه
۳۷۹	شاه‌نامه حیرتی

۳۷۹	غزونا مه اسیری
۳۸۰	کتاب حمله راجی
۳۸۱	خداوندنامه
۳۸۲	اردیبهشت نامه
۳۸۲	دلگشانا مه
۳۸۵	جنگنامه
۳۸۵	داستان علی اکبر

گفتار چهارم - بنیاد داستانهای ملی

۳۹۱-۳۸۹	مقدمه
۵۳۳-۳۹۲	فصل اول - شاهان
۴۶۸-۳۹۲	الف - پیشدادیان
۳۹۵	کیومرث، نخستین شاه داستان، نخستین بشر اوستایی
۴۰۶	هوشنگ
۴۱۲	تهمورث
۴۱۷	جمشید
۴۴۱	ضحاک
۴۵۰	فریدون
۴۵۶	ایرج و داستان او با سلم و تور
۴۶۱	منوچهر، آغاز دوره پهلوانی
۴۶۵	نوذر
۴۶۶	زاب
۴۶۸	کرشاسپ
۵۲۹-۴۶۹	ب - کیان

۴۶۹	کیان و هخامنشیان
۴۷۲	جنبه تاریخی داستان کیان
۴۷۶	کلمه کی
۴۷۸	فرکیانی
۴۸۰	کیقباد
۴۸۲	کی اپیوه - کی ارشن - کی بیرشن - کی پشین
۴۸۳	کاوس
۴۹۳	سیاوش
۴۹۸	کیخسرو
۵۰۶	کی لهراسپ
۵۰۹	کی گشتاسپ
۵۱۹	بهمن، آغاز دوره تاریخی
۵۲۳	همای
۵۲۵	داراب
۵۲۶	دارا پسر داراب
۵۲۷	اسکندر
۵۲۹-۵۳۳	ج - اشکانیان و ساسانیان، نظر اجمالی
۵۷۸-۵۳۲	فصل دوم - پهلوانان
۵۴۹-۵۳۴	۱- پهلوانان سیستان
۵۵۵-۵۰۵	۲- کاوه، درفش کاویان، قارن، قباد
۵۶۸-۵۵۵	۳- پهلوانان اشکانی
۵۵۵	گودرزبان
۵۶۱	فرود
۵۶۳	پلاشان
۵۶۵	میلادیان
۵۶۶	برزشیان

فریدونیان	۵۶۶
۳- آرش شواتیر	۵۶۸-۵۷۰
۵- نوزریان	۵۷۰-۵۷۲
ع- پهلوانان کیانی	۵۷۲-۵۷۸
فصل سوم - دشمنان ایران	۵۷۹-۶۰۶
۱- دیوان	۵۷۹-۵۸۹
۲- تورانیان	۵۸۹-۶۰۶
توران و قوم تورانی	۵۹۰
پهلوانان و شاهان توران	۵۹۴
افراسیاب	۵۹۵
اغریرث	۶۰۱
کرسپوز	۶۰۲
ارجاسپ	۶۰۳
خاندان ویسه	۶۰۴

ای نام تو بهترین سرآغاز
بی نام تو نامه کی کنم باز

سرآغاز

مللی که سالیان دراز در ناحیتی زیسته‌اند و با حوادث آسان و دشوار برابرگشته و فتحها و پیروزیها بردست ایشان رفته و شکستها بدانان رسیده است، ناگزیر داستانها و سرگذشتها از پهلوانیهای پهلوانان و آزار مهاجمان و تعدی متعدیان و جهانگشایی جهانگشایان دریاد ایشان خواهد ماند که درحقیقت خاطراتی از پدید آمدن و استوار شدن مبانی ملیت آنانست و از همین خاطراتست که چون برگرد هم آیند داستانهایی که نماینده عظمت و جلال قوم و جانفشانیها و فداکاریهای اوست پدید می‌آید و زبان بزبان و سینه بسینه می‌گردد و باگذشت روزگار و تواتر ایام بجانب کمال و توسعه و ترقی می‌رود تا سرانجام بدست شاعری استاد و توانا و وطن دوست رسد و او از مجموع آنها و یا بهری از آنها منظومه‌یی عظیم و جاودانی پدید آورد. چنین منظومه‌یی را که مشتمل برافکار پهلوانی و آثار شجاعت و منافع قوم است منظومه حماسی و قهرمانی خوانند و ازاین منظومه‌است که آثار جلال و نبوغ و قوت قوم و زیبایی و شکوه زبان و ادب وی آشکار است و بهمین سبب اکنون ناقدان سخن بمنظومهای حماسی بیش از همه آثار ادبی توجه می‌کنند و شعر حماسی را بر دیگر انواع شعر برتری می‌دهند.

در شناختن خصائص نژادها و ملل جهان و چگونگی مدنیت و مجاهدات و رنجهای ایشان در تکوین تمدن و ملیت و نیز در معرفت بقوه خیال و فکر و درجه استعداد آنها، منظومهای حماسی یکی از بهترین وسایل تحقیق است و ازینروی برهرملتی تحقیق در داستانها و منظومهای حماسی خود و یافتن ریشه و بنیاد آنها واجب است. خاصه که حماسه ملی عاده مبتنی بر بسیاری از حقایق تاریخی، و تحقیق در آنها وسیله اطلاع برسرگذشت هرملت در قدیمترین ایام زندگی است.

خوشبختانه ایرانیان پس از هندوان قدیمترین قوم آریایی‌اند که از ایشان آثار حماسی زیبا به‌لهجه‌های مختلف (اوستایی - پهلوی - فارسی) برجای مانده و بعضی از آن آثار بزم ناقدان بزرگ جهان در شمار مهمترین منظومه‌های حماسی عالم درآمده و یا خود بزرگترین منظومه حماسی دنیاست اما با این حال و با آنکه از دیرباز هرایرانی صاحب‌دل و سخن‌شناس بسیاری از ابیات گشتاسپنامه و شاهنامه و کرشاسپنامه و دیگر آثار حماسی ایران را برصحیفه دل نگاشته است، تا امروز کسی را سودای تحقیق در این منظومها و اصل روایات و منشاء داستانهای حماسی و سرگذشت شاهان و پهلوانانی که در حماسه ملی ما هستند در دل نگذشت و این باب ناگشوده ماند.

نزدیک بیست سال پیش محقق دانشمند آقای حسن تقی‌زاده که تحقیقات وی بزبان فارسی مشهور و معروف محققان است در مقدمه احوال فردوسی چند صحیفه‌یی در نهایت تحقیق و استقصاء و با توجه بکتاب معروف تئودورنلد که 'بنام حماسه ملی ایران'، در این باب نگاشت اما سخن وی بیشتر بی‌بحث در کتبی که در مقدمه ظهور شاهنامه استاد ابراهیم فردوسی در زبان فارسی است، مقصور گشت و در حقیقت در آن مقاله فاضلانه تنها جزئی از اجزاء موضوع (یعنی بحث در حماسه ملی ایران) مشروح افتاد و مابقی چون موضوع تحقیق نویسنده (بیان احوال و آثار فردوسی) بستگی نداشت متروک ماند.

نگارنده از آنروز که نزدیک ده سال پیش بر اثر برخی مطالعات و تحقیقات باوستا راه جست و بمطالعات فاضلانه محققان اوستاشناس پی برد و در اصل داستانهای اوستا بتحقیق و تتبع پرداخت برآن شد که میان داستانهای اوستا و شاهنامه بمقایسه‌یی پردازد و وجوه ارتباط و پیوستگی آندو را بدست آورد. البته مطالعه و تحقیق در این باب مستمر و بردوام بود اما هیچگاه مطالب شتی که در ذهن گرد می‌آمد بر اوراق و صحایف مسطور نمی‌افتاد تا در اوایل سال هزار و سیصد و هزده که پایان کار حقیر در دوره دکتری ادبیات فارسی بود، پیشنهاد تعیین موضوع رساله‌یی از جانب دانشگاه تهران بنگارنده شد و من نوترین و مهمترین موضوعی را که شایسته تحقیق یافتن بحث در حماسه‌های ملی ایران بود.

اما از همان آغاز امر بردشواری کار و سختی و درازی راه آگاه بودم و می‌دانستم

تحقیق و استقصاء در این باب برنجهای و بیداریها و مرارتهای باز بسته و از عقبات این راه هائل خستگیها پدیدار است و باید صحایف بیشمار در این باب از بیاض بسواد آید. با اینحال دل بدریا زدم و مردانه در این راه دشوار قدم نهادم و موضوعی برگزیدم که کار تحقیق در آن از حد رسالهٔ دکتری در می‌گذرد و بکتابی عظیم می‌رسد.

اشکال بزرگ کار من در آنست که: روایات و منظومهای حماسی همواره از قدیمترین ایام تمدن هرقوم آغاز می‌شود و ازینروی قدیمترین عناصر تاریخی و ماقبل تاریخ حیات هرملت در آن وجود دارد و برمحقق است که برای یافتن این عناصر تحقیقات خود را از آن ایام کهن آغاز کند و تحول و تکامل و تغییر و تبدیل روایات و ورود عناصر جدید را در آن دنبال نماید و اندیشه را از خلال قرون و اعصار مبهم و تاریک و حوادث پیچ در پیچ و وقایع نامعلوم بگذراند و آنگاه از این سفر دراز ارمغانها با خویش همراه آورد تا بکار فهم حقیقت هر منظومهٔ ملی آید و وسیلهٔ آشنایی واقعی بخواننده با اصل و اساس روایات و داستانهای آن گردد، (داستانها و روایاتی که بظاهر از مغولهٔ خرافات و اوهام است اما در حقیقت مطالبی تاریخی و واقعی است که با گذشتهٔ روزگار و قوالی ایام و تواتر اعوام بدین صورت درآمده).

اطلاع براین عناصر مختلف تاریخی و داستانی و جدا کردن آنها از یکدیگر و بحث در منشاء هر داستان و مبدا هر روایت و پیدا کردن زمان ایجاد داستانها و بدست داشتن موازینی برای نقد اشعار حماسی و تمییز نیک از بد آنها خود محتاج اطلاعات جداگانه بیست که نویسنده یا باید قبلاً از آنها مطلع باشد و یا هنگام کار و مطالعه از آنها آگاهی یابد. فی‌المثل بحث در منظومه‌های حماسی ایران علاوه بر اطلاع از زبان و ادبیات فارسی نیازمند اطلاعات دقیق از ادبیات پیش از اسلام خاصه ادبیات اوستایی و پهلویست و چون عالی‌ترین تحقیقات را در این باب باید در آثار محققان اروپایی جست، پس اطلاع از یک یا چند زبان اروپائی و ادب آنها نیز برای مرد محقق لازم است.

گذشته از این، دریافتن ارزش منظومهای حماسی هر کشور مستلزم اطلاع و آگاهی از منظومهای حماسی ملل دیگر جهانست، اگرچه موجز و مختصر باشد. از مقایسهٔ شاهنامه با بهترین آثار حماسی ملل جهان مانند «رامایانا» و «مهابهارت» متعلق بهندوان و «ایلیاد» و «ادیسه» یونانیان و امثال اینها ارزش و اهمیت این شاهکار

جاوید زبان فارسی دریافته می شود. بنابراین مطالعه بعضی از این آثار نیز برکسی که قدم در این راه می نهد واجب و ضرور است.

با اطلاع از این مقدمات و مطالعه مختصری در اصل کتاب دامنه کار و زحمت در تحقیق این موضوع دشوار و مفصل بر خواننده آشکار می شود و درمی یابد که من با بضاعت مزجات و گرفتاریهای بسیار تا چه درجه در این کار شگرف رنج برده ام علی الخصوص که کتب و وسائل تحقیق و مطالعه در ایران عزیز ما دیریاب و در بعضی موارد نایابست.

اما با تمام این احوال با زحمات متمادی نگارنده و یاورهای بعضی از دوستان و دانشمندان در تشجید خاطر و عاریت دادن کتب، و استفاده از کتب و وسایلی که شخصاً تهیه کردم و یا از دیرباز در اختیار خود داشتم، دشوارها آسان شد و درهای تحقیق بر من گشاده گشت و سرانجام این کار عظیم پایان رسید و کتابی مفصل در این باب پرداخته آمد که با سستی و حقارت خود در زبان فارسی تازگی دارد و در عین نقص مستعد کمال است.

مطالب این کتاب بدین صورت منظم گشت که هریک از موضوعات کلی را به گفتاری اختصاص دادم و آنگاه آن موضوع کلی و عظیم را بچند فصل و هر فصل را بچند عنوان تقسیم کردم تا هم مطالعه و فهم مسائل بر خواننده آسان باشد و هم نگارش موضوع برای نگارنده بوضعی بهتر تیسیر پذیرد.

در نخستین گفتار کتاب از تکوین حماسه و روایات و افکار حماسی در ایران و تدوین آنها از قدیمترین ایام تاریخی سخن می رود. این گفتار بسه فصل منقسم می شود: فصل اول در تکوین روایات ملی و حماسی - فصل دوم در تدوین روایات و داستانها از قدیمترین ایام تاریخی تا ظهور ادبیات فارسی - فصل سوم در تدوین روایات ملی بزیان فارسی.

در گفتار دوم از آثار حماسی پیش از اسلام یعنی یشتها و ایاتکار زیریران و کارنامه اردشیر بابکان سخن رفته و در ارائه وجوه قرابت ایاتکار زیریران با گشتاسپنامه دقیقی و کارنامه اردشیر با داستان اردشیر در شاهنامه، سعی شده است.

موضوع گفتار سوم تحقیق در منظومه های حماسی ایران در عهد اسلامی یعنی مهمترین ادوار حماسه سرایی در ایرانست. در این باب پس از تحقیق اوضاع اجتماعی ایران بعد از غلبه عرب و تسلط ترکان و ارتباط آن اوضاع با ظهور حماسه های ملی و دینی و تاریخی، سه فصل بزرگ بعنوان: حماسه های ملی -

حماسه‌های تاریخی - حماسه‌های دینی آمده و نزدیک بتمام آثار حماسی ایران از انواع سه گانه مذکور مشروح افتاده است.

گفتار چهارم کتاب مختص است ببنیاد داستانها یعنی تحقیق در داستان شاهان و پهلوانان و منشاء روایات و افسانه‌های ملی از اوستا تا کتب تاریخی و داستانی پهلوی و عربی و فارسی. در این گفتار ریشه داستانها و اسامی داستانی در قدیمترین روایات و آثار حماسی ایران یعنی ادبیات اوستایی و پهلوی جست‌وجو می‌شود و منشاء هر داستان و زیاده و نقصانهای که در دولهجه مذکور و ادبیات فارسی در آنها راه یافته مورد فحص و تحقیق قرار می‌گیرد. این گفتار سه فصل بزرگ دارد: فصل اول شاهان - فصل دوم، پهلوانان، فصل سوم دشمنان ایران (دیوان، تورانیان، رومیان، تازیان).

امید می‌رود که با این بحث مفصل یکی از مباحث مهم ادبیات فارسی تا درجه‌بی روشن گردد و از این راه خدمتی بایران و ایرانیان صورت گیرد.

این خدمات گرچه ناچیز و حقیر است اما چون از سر صدق نیت و صراح عقیدت انجام یافته شایسته است که مطمح نظر فاضلان واقع شود و با نقد و برشمردن معایب آن کاری که من آغاز کرده‌ام ختام پذیرد و حقی که آزاده مردانی چون دقیقی و فردوسی و اسدی برگردن ما دارلد گذارده آید.

تهران. اسفندماه ۱۳۲۱

ذبیح‌الله صفا

بعد از آنکه نسخ چاپ اول این کتاب قریب بدو سال پیش بکلی نایاب شد نگارنده قصد تجدید طبع آن کرد و بهمین سبب در برخی موارد از طبع اول که لازم می‌دانست تجدیدنظری نمود و مطالبی تازه که بعد از طبع نخستین بدست آمده بود بر کتاب افزود و بهمت آقای جعفری مدیر بنگاه مطبوعاتی امیرکبیر که محرض مؤلف در چاپ ثانوی کتاب بوده است بتجدید طبع آن همت گماشت و در عین حال برای رفع نقیصه‌یی که در چاپ اول بود فهرست اسامی اشخاص و کتب و اماکن و قبایل را هم براین طبع اضافه کرد. امید است که این طبع با مزایایی که دارد مقبول نظر اصحاب علم و فرهنگ افتد و برزلات مؤلف ببخشایند.

تهران ۱۵ مهرماه سال ۱۳۳۳ شمسی هجری.

و اینک چاپ سوم کتاب بطبع افست با بعضی اصلاحات در تاریخ آذرماه ۱۳۵۲ در تهران انجام می‌گیرد.

ذ.ص.

از سال ۱۳۵۲ تا بحال نیز سه بار دیگر این کتاب طبع و نشر شد و ازین بابت باید از ناشر آن سپاسگزاری کرد. اما همواره و بویژه در ده پانزده سال اخیر شاهد درخواست‌های مکرر و مصرانه خوانندگان و نایابی کتاب در بازار بودم تا آنکه پس از تفحص کافی دریافتم که ناشر پیشین به مقتضای زمان ناگزیر است تا دنبال چاپ و فروش کتابهای سودآور و سریع‌المعامله باشد و بالطبع از عهده طبع و نشر بموقع این کتاب که فروش آن حوصله مخصوص می‌طلبد برنمی‌آید. باین سبب دوست دیرین باوفایم آقای دکتر سید محمد ترابی که سالهاست، صمیمانه و بی‌ادعا وظیفه تعلیم و تدریس حماسه ملی ایران و اشاعه فرهنگ و ادب ایرانی را در داخل و خارج کشور و جهت همت خود قرار داده است رنج حروفچینی دوباره و تجدید طبع آنرا از تصحیح نمونه‌های مطبوعه تا مراحل پایانی طبع و نشر آن باین شکل که در دسترس خواننده گرامی قرار دارد بر خود هموار ساخت. از خداوند مهربان برای او توفیق روزافزون به آرزوی خواستارم.

ذبیح‌الله صفا

تایستان ۱۳۷۴